

ІМЕННИКОВА ПАРАДИГМА В СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОМУ ГОВОРІ XVII ст.

Анотація. Визначаючи дистрибутивні відношення, а також наповнення іменникової парадигми, враховуючи ретроспективний розвиток словоформи, пропонуючи їй місце в словозмінній моделі, варто брати до уваги, крім формальних, особливо функціонально-семантичні аспекти її елементів. Лінгвістичний аналіз середньонаддніпрянських пам'яток ділової писемності дає змогу відновити в основних рисах морфологічне обличчя іменника в середньонаддніпрянському діалекті XVII ст.

Ключові слова: грамати́ка, словозміна, парадигма, норма, діалект.

Summary. Together with the formal aspects, it is especially reasonable also to take into consideration the functional and semantic aspects of the elements of noun paradigm when its distributive relations and content are determined. It would be good to take into account the retrospective development of word form, allowing it a place in the accident word formation model. The linguistic analysis of Middle-dniper memories of the business written language enable to pick up the basic morphological features of noun in the Middle-dniper dialect of the XVII century.

Key words: grammar, accident, paradigm, norm, dialect.

У середньонаддніпрянському говорі XVII ст. уже сформувалася нова система словозміни іменників за родовою ознакою, але певні релікти – флексії давніх основ ще функціонували.

Лінгвістичний аналіз середньонаддніпрянських пам'яток ділової писемності [1;2;3;4;5;6;7;8;9;10] дозволяє відновити в основних рисах морфологічне обличчя іменника в середньонаддніпрянському діалекті XVII ст. Проведене дослідження підтверджує, що до XVII ст. середньонаддніпрянський говір склався як самостійне діалектне утворення, яке зайняло особливе місце у південно-східному наріччі, ставши його вихідною базою, однак процес становлення його морфологічної системи ще не завершився. Морфологічна система говору остаточно стабілізувалася у пізніший час.

Нові типи словозміни диференціюються за ознакою роду, об'єднуючи іменники різних колишніх основ. У середньонаддніпрянському діалекті XVII ст. виділяються окремі словозмінні типи іменників відповідно до трьох їхніх родів: перший тип словозміни (жіночий), другий тип словозміни (чоловічий), третій тип словозміни (середній) (див. Схема № 1).

За внутрішньою структурою – співвідношенням підтипів у межах типу словозміни – найбільш цільним, доволі гомогенним (у порівнянні з 1 типом) є 2 тип словозміни, хоча він теж об'єднує близькі моделі словозміни (підтипи А, Б, з одного боку, і підтип В, з іншого боку).

2 тип словозміни, таким чином, протиставлений 1 типу словозміни, проте не дуже різко, що виражено у наявності перехідного за характером закінчень підтипу В у структурі 2 типу словозміни. Морфологічні класи цього підтипу можуть мати флексії, спільні з 1 і 2 типами словозміни.

2 і 3 типи словозміни для іменників відповідно чоловічого і середнього родів, сформовані на базі відмінювання основ на *-ô-*, *-jô-* і які розрізнялися тільки флексіями **Н.-Зн.** Відмінків при повному збігові флексій обох родів у непрямих відмінках, ближчі між собою в ієрархічній системі типів словозміни середньонаддніпрянського говору XVII ст.

Оскільки у всіх цих відмінках здавна збігалися форми узгоджуваних слів, які, таким чином, не диференціювали родової приналежності іменників різних словозмінних класів, то це дозволило Г.А. Хабургаєву [11;12] передбачити можливість повного об'єднання в одному типі словозміни іменників чоловічого і середнього родів на фоні реалізації загальної тенденції до скорочення числа словозмінних парадигм (див. Схеми № 2, № 3, № 4).

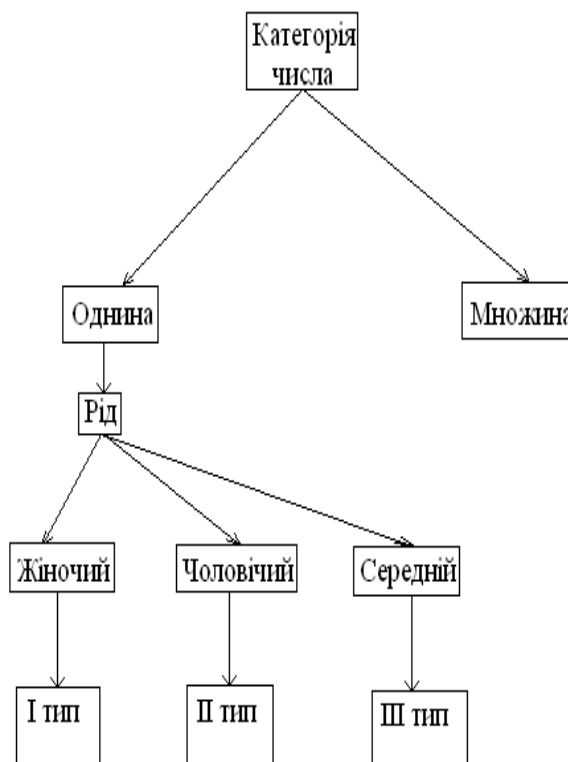

Схема № 1. Типи словозміни іменників

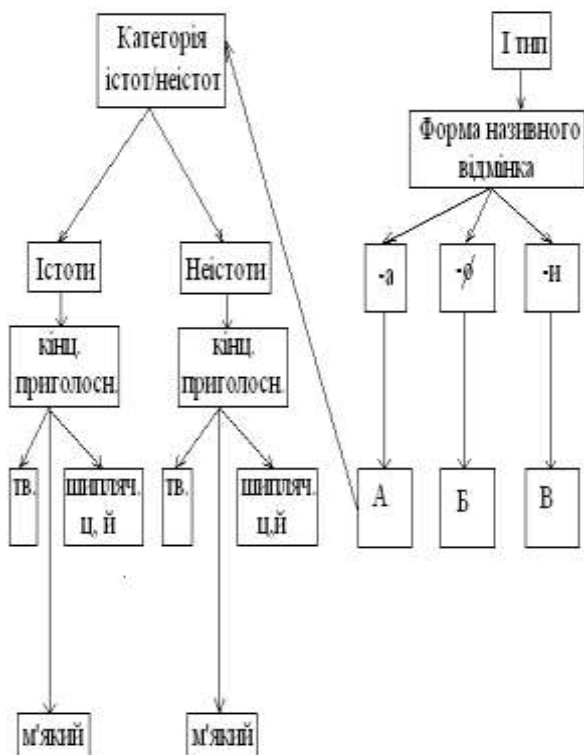

Схема № 2. Підтипи I типу словозміни іменників

Тип словозміни іменників середньонадніпрянського говору XVII ст. визначається відповідною системою відмінкових протиставлень і відповідним комплексом відмінкових закінчень. Характерна поліморфність або хитання у відмінкових закінченнях є ознакою нестабільності словозмінних типів іменника в однині. Генералізація одного з варіантів веде до стабілізації типу, що стало однією з причин генералізації варіантів жіночого роду у множині для словозміни іменників усіх родів. Цей тип став стійким, відбулася консолідація всіх типів словозміни, які диференціювалися раніше за основами, в єдиний, монолітний, особливий тип множини, принципово відмінний від словозмінної структури однини. Розвиток формотворення у множині йшов убик уніфікації, водночас в однині збереглася диференційованість типів іменної словозміни.

Для розрізнення роду іменників у множині в середньонадніпрянському говорі XVII ст. не існує ні узгоджувальних форм, ні особливого закінчення, ні регулярного формоутворення. Для множини релевантним є тільки критерій істот/неістот. Отже, у родових словозмінних формах іменників немає паралелізму між однинною і множиною.

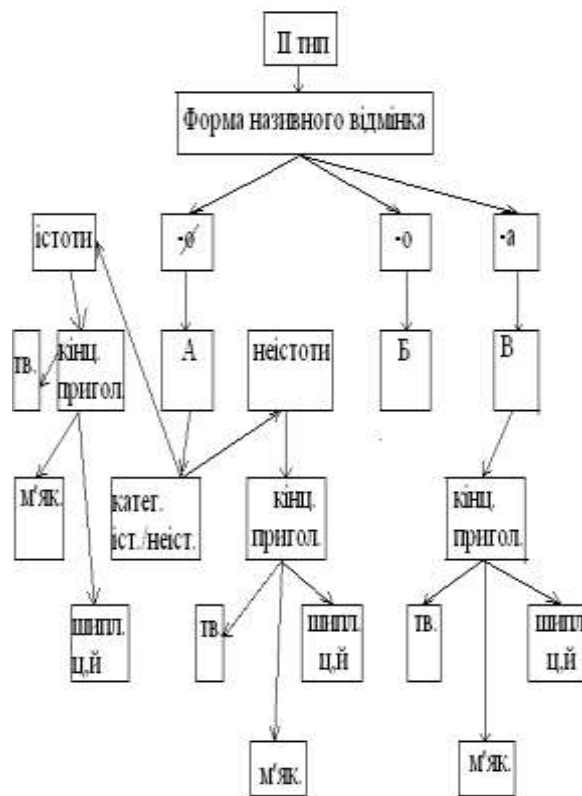

Схема № 3. Підтипи II типу словозміни іменників

Процес перегруповання давніх типів словозміни в середньонадніпрянському говорі XVII ст. зумовлений загальною тенденцією до подолання синонімії флексій. Її дія виявляється в тому, що в ході цього процесу відбувалося неухильне скорочення числа словозмінних типів, сприяючи систематизації в мові. У ході її діють дві антонімічні рушійні сили: а) синкретизація словозмінних форм – у результаті чого відбувається скорочення числа словозмінних парадигм; б) диференціація словозмінних форм – і відбувається збільшення числа варіантних словоформ у парадигмі.

Уніфікуючі процеси дають у результаті як власне уніфікацію форм (давальний, орудний, місцевий відмінки множини), так і ще більшу подрібненість і мультиплікацію закінчень у тих випадках, коли очевидними є протидіючі фактори, аналогізуючі й інтерферуєчі зсуви (форми родового, давального відмінків однини іменників чоловічого роду та ін.). При диференціації різновид того чи іншого закінчення не витісняється протидіючими факторами, а стабілізується в словозміні (наприклад, закінчення **-а** для неістот іменників чоловічого роду в знахідному відмінкові однини).

У середньонадніпрянському діалекті XVII ст. можлива непослідовність у дії аналогії іменників твердої групи у межах граматичних родів: так, можлива уніфікація закінчень іменників за моделями твердої групи серед іменників чоловічого

роду, але чітко розрізнення твердої і м'якої груп у жіночому і середньому родах, як і в сучасних українських середньонаддніпрянських говірках.

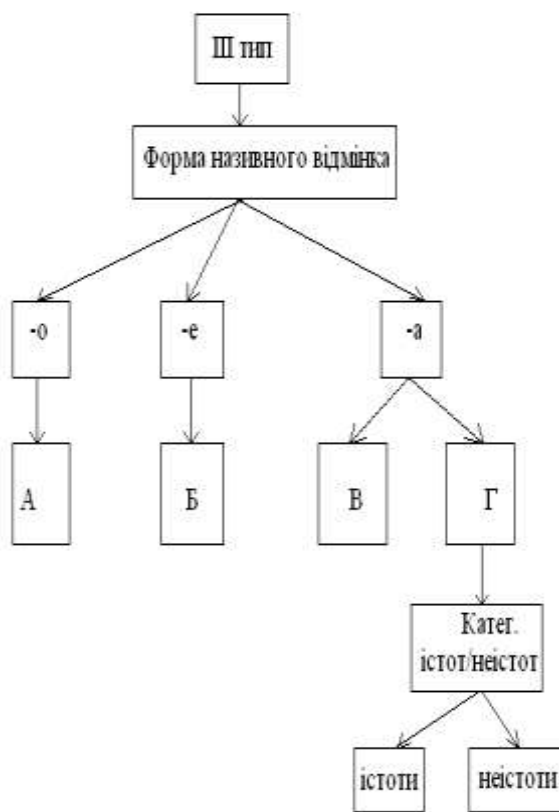

Схема № 4. Підтипи III типу словозміни іменників

Відсутність уніфікованих форм іменників жіночого роду за твердим різновидом словозміни у пам'ятках XVII ст. з території Середньої Наддніпрянщини і значне поширення їх у сучасних діалектах ніби веде до визнання того, що виникнення даного морфологічного явища у говорах досліджуваної території слід віднести до періоду після XVII ст. Такий висновок викликає деякі сумніви й зауваження. По-перше, непросто погодитися з тим, що таке значне діалектне явище виникло в епоху формування й розвитку національної мови, коли, навпаки, починається процес нівеляції діалектних рис. По-друге, висновки про відсутність таких форм у говорах Середньої Наддніпрянщини XVII ст. будуються на досить обмеженому матеріалі (і до того ж стереотипному).

Процес взаємодії парадигм з твердим і м'яким кінцевим приголосним основи розглядаємо також у плані реалізації тенденції до об'єднання форм словозміни іменників одного роду, яка засвідчена в середньонаддніпрянському діалекті XVII ст.

Взаємодія різновидів словозміни іменників – твердої і м'якої – призвела до утворення проміжного різновиду – змішаного, з основами на шип-

лячий приголосний, ц, р, й. Отже, йдеться про порушення принципів суворої диференціації, про втрату релевантності диференційної ознаки твердисть/м'якість кінцевого приголосного при розподілі іменників на словозмінні групи.

Цікаві причини такої взаємодії, зокрема, вплив твердого різновиду словозміни на м'який. У пам'ятках іменників твердого різновиду відносно іменників м'якого типу словозміни втричі більше (відповідно 75,5% і 24,5%). Таке співвідношення теж може бути однією з причин, але не визначальною, при поясненні сили індукції іменників твердої групи. Цьому сприяли й фонетичні фактори: зокрема, швидше підпадали під вплив іменники з основами на стверділі шиплячі, які в минулому належали до різновиду словозміни іменників з основою на м'який приголосний (у кількісному відношенні у пам'ятках зафіксовано тільки 10% іменників з основами на м'який приголосний, а решта 14,5% – з основою на шиплячий і ц).

Найбільшою індуктивною силою при формуванні нової системи парадигматики іменника в середньонаддніпрянському говорі XVII ст. мали іменники колишньої –*û*-основи. Поширенню і стійкості флексій цих іменників сприяє їх виразність, маркованість, що й сприяло індукції флексій –*û*-основи в однині, генералізації флексій –*a*-основи в множині.

Такі процеси є конкретними прикладами більш загального мовного процесу – прагнення мови до економії висловлення через виразне оформлення думки, тобто практичної реалізації закону економності в мові. Індукція іменників –*û*-основ пояснюється ще й тим, що мова, прагнучи до збереження інформації, а, отже, й до уникнення змін, у той же час підтримує тенденції заміни малоінформативних сегментів (у даному випадку флексивних морфем) більш інформативними, маркованими. Експліцитність, маркованість засобів вираження сприяє стійкості флексій, їх поширенню, є фактором динаміки в рамках парадигми.

У словозміні середньонаддніпрянського діалекту XVII ст. проявляються тенденції до встановлення єдиного формального показника родового відмінка іменників множини, що виражає прагнення у мові до однотипності вираження певного граматичного значення.

При формуванні різновидів словозміни іменника рушійним фактором є також морфологізація фонетичних явищ. Так, ствердіння шиплячих приголосних (фонетичне явище) зумовлює зміну морфологічного статусу парадигми, перехід її в інший різновид словозміни (морфологічний процес) – особливий різновид словозміни з основою на шиплячий приголосний або ж навіть у різновид словозміни іменників з основою на твердий приголосний.

Для системи словозміни іменника в середньонаддніпрянському говорі XVII ст. характерними є поліморфічні відмінки: родовий (з двома регуляр-

ними формами, які мають системний характер, **-а/-у**); місцевий (з формами **-і/-у/-ові**); давальний (з формами **-у/-ові**) в однині. Правда, флексія **-у** в родовому відмінку однини обмежена тільки іменниками-неістотами чоловічого роду (так само, як і в сучасному середньонаддніпрянському діалекті), а флексія **-ові** обмежена тільки іменниками-істотами.

Не всі флексії при виділенні узгоджувальних словозмінних класів іменників виявляються релевантними. Для іменників чоловічого роду класифікаційно значущими є флексії родового, давального й місцевого відмінків, а також знахідного відмінка однини. Для іменників жіночого роду релевантними є флексивні форманти орудного відмінка однини.

Наявність в іменниковій словозміні досліджуваних пам'яток особливостей, не властивих одній цілісній структурі, свідчить про те, що лексична й фонетико-морфологічна система середньонаддніпрянського говору XVII ст. ще перебувала в процесі становлення. Процес уніфікації відмінкових закінчень давального, орудного й місцевого відмінків множини у середньонаддніпрянському говорі XVII ст. був близький до завершення. Перевага старих форм над новими, яку спостерігаємо в досліджуваних пам'ятках, була властива, очевидно, тільки писемній формі мови. Враховуючи продуктивність моделей словозміни при визначенні їх типів, констатуємо, що слова *singularia tantum* і *pluralia tantum* не становлять окремих типів словозміни.

Статистичні дані, використані в дослідженні, експлікують історичну інформацію про територіальне поширення аналізованих діалектних явищ.

Для всіх відмінкових форм характерний розвинутий паралелізм флексій, на основі якого відбувався процес заміни старих форм новими. Варіантність флексій є свідченням динаміки розвитку діалектної системи, яка виявляється передусім у паралельному функціонуванні старих і новіших форм. Сприяли розвитку інновацій, їх активізації обставини різнодіалектності, коли, очевидно, носії говору втрачають впевненість у «непорушності» тієї чи іншої з паралельно вживаних моделей мовлення. Можливо, мова йде навіть про неоднорідність середньонаддніпрянського говору в XVII ст., про ще занадто живі елементи у мові переселенців, які не встигли поширитися чи асимілюватися в автохтонному середовищі (маємо на увазі зафіксовані в пам'ятках діалектні риси, які відповідають північноукраїнським діалектним

рисам чи південно-західним, – такі написання можна розглядати не як книжно-традиційні, а як відповідні особливості живого мовлення, у крайньому випадку, частини населення). Слід відзначити, що середньонаддніпрянський говір XVII ст. вже не просто специфічна контамінація північних і південно-західних рис, а система, яка майже точно відповідає системі сучасного середньонаддніпрянського говору.

Риси середньонаддніпрянського говору, зафіксовані в пам'ятках XVII ст., є спільними чи з південно-західними говірковими рисами, чи з північними. Специфічною особливістю є тільки різна частотність рис у дублетних формах (що могло вести до посилення того чи іншого компонента в дублетах), чи своєрідне фонетичне оформлення відмінкових флексій, близьке до інноваційного сучасного середньонаддніпрянського діалекту. Причому північний субстрат міцніший і виразніше проглядає у граматичній структурі середньонаддніпрянського діалекту XVII ст.

Аналізовані пам'ятки Середньої Наддніпрянщини XVII ст. фіксують ряд мовних явищ, які дозволяють не применшувати історичну роль генетичного зв'язку Середньої Наддніпрянщини з північноукраїнськими говорами в морфологічній системі: 1) абсолютне панування форм знахідного відмінка однини іменників 3 типу словозміни на **-е** на зразок *покраденьє.*, *признате* та ін.; 2) панування форм типу *люде*, *цигане*; 3) перевага форм давального відмінка однини 2 типу словозміни на **-у** та ін. Ряд збігів середньонаддніпрянських говірок з північноукраїнськими заслуговує на спеціальну увагу.

Таким чином, матеріал пам'яток XVII ст. з території Середньої Наддніпрянщини підтверджує відому тезу про те, що середньонаддніпрянський діалект структурно гетерогенний, утворений на основі північноукраїнського субстрату й південно-західного адстрату, хоча за походженням і формуванням він автохтонний. Очевидно, північноукраїнська говіркова межа проходила значно південніше за сучасну, зафіксовану в Атласі української мови. У XVII ст. середньонаддніпрянський діалект існував як своєрідне діалектне утворення, яке відрізнялося сукупністю рис від північних і південно-західних українських говірок; хоча немає пучка відповідних ізоглос, але зосередження окремих діалектних рис у центрі і їхня розосередженість на периферії дає підстави виділити цей говір у XVII ст. як окреме діалектне ціле.

Література

1. Акты Бориспольского мейского уряда 1612-1699 гг. с предисловием Стороженко А.В. – К.: Киевская старина, 1892. – 112 с.
2. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (1652- 1687pp.) – ЦДА в Києві, ф.1528, оп.1, од. зб. I. – 133 арк.
3. Актова книга Миргородської міської ратуші. II половина XVII – I чверть XVIII ст. – ЦДА в Києві, ф.1473, оп. 1, од. зб. 1.
3. Пирятинские актовые книги // Стороженки, фамильный архив. – Т. 6. – Киев, 1908. – 798 с.

4. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып.1. Справы поточные 1664 – 1671 годов. Редакция и примечания В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1912.
5. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып.2. Справы вечистые 1664 – 1671 годов. Редакция и примечания В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1912.
6. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып.3. Справы вечистые 1672 – 1680 годов. Редакция и примечания В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1914.
7. Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / Под ред. В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1914.
8. Ділова і народно-розмовна мова XVII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976. – 416 с.
9. Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657. – К., 1961. – 740 с.
10. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст./ Збірник актових документів. – К., 1961. – 316 с.
11. Хабургаев Г.А. К вопросу об интерпретации падежного синкретизма в русских говорах // Вопр. Языкознания. – 1963. – № 3. – С. 63-73.
12. Хабургаев Г.А. Локальная письменность XVI-XVII вв. и историческая диалектология // Изучение русского языка и восточниковедение. – М.: Наука, 1969. – С. 14–126.